

Fem kort over Det fynske Rytterdistrikt

Et lille supplement til N. E. Nørlund, Danmarks Kortlægning

Af *Ove Jørgensen*

I sin bog om Danmarks kortlægning skriver N. E. Nørlund,¹ at den første halvdel af det 18. århundrede ikke bragte noget nyt på kortlægningens område udover en del lokale opmålinger. Blandt disse nævner Nørlund, at kaptajn Abraham Chr. Willars i årene 1720-23 efter kongelig ordre udførte en kortlægning af rytterdistrikter.

I alt udarbejdede Willars syv kort omfattende de ni rytterdistrikter: København-Frederiksborg-Kronborg, Antvorskov, Tryggevælde, Vordingborg, Coldinghus, Dronningborg og Skanderborg. Da disse er karakteristiske eksempler på det 18. århundredes kortarbejder, er de gengivet i Nørlunds værk efter håndtegningerne i Det kongelige Bibliotek.

Blandt andre kortarbejder fra denne tid nævner Nørlund et kort over Langesø og omegn fra 1736 af kaptajn Adolf Friedrich Møller med titlen: Carte over Deres kgl. Majestäts nye indrettede Rytterdistrikt etc. Vi skal senere vende tilbage til dette kort, som opbevares på Langesø Gods.

Herefter går Nørlund over til en beskrivelse af Videnskabernes Selskabs kortarbejder.

Allerede i 1717-18 var der imidlertid foretaget en kortlægning med henblik på forøgelsen af det fynske rytterdistrikt.

Den hidtidige ordning af ryttergodset² var fra et finansielt synspunkt ufordelagtig for Kronen, og da finansnøden under den store nordiske krig blev meget stor, skred man da også i årene 1715-20 til en almindelig omordning. Ved denne skete der for det første en fuldstændig omlægning af ryttergodset, der samledes i ligeså mange sluttede komplekser, som der var regimenter. Antallet af disse fastsattes til 12, til hvilke der altså svarede 12 rytterdistrikter, der havde navn efter de amter eller landsdele, hvor godset var beliggende. Ud over de ovennævnte ni distrikter var der 1 på Falster, 1 på Lolland (og Falster) og 1 på Fyn (Odense).

De enkelte distrikter stræbte man at danne således, at kronen ejede alt gods inden for distriktet, hvilket dog langtfra helt lod sig gennemføre.

Før at komme målet så nær som muligt blev ikke blot tidligere amts-gods gjort til ryttergods, men Kronen erhvervede også adskilligt nyt gods, dels ved køb eller mageskifte, dels ved indløsning (reluition) af gods, der var solgt i 17. århundrede med forbehold af indløsningsret.

På Fyn nedsattes i 1717 en kommission, Den fynske Reluitionskommission, bestående af Christian Rosenkrantz, amtmand over Nyborg og Tranekær amter, Ivar Andersen, amtmand over Assens og Hindsgavl amter og Peter Himmelstrup, krigs- og landkommissær. Kommissionen skulle indløse reluitions-gods og indrette et ryttergodsdistrikt i Fyn,³ og den gav ordre til opmåling og udførelse af en plan af Odense og de omliggende jorder, som der kunne være tale om at udlægge som ryttergods.

C. T. Engelstoft skriver om handelen i Odense⁴ på denne tid: »End mere følte den hindring, som landtransporten fra Stige lagde i vejen; derfor var tanken om en kanal tidlig i bevægelse og har uden tvivl foranlediget optagelsen af det smukke kort af 1717, hvoraf en formindsket kopi (med enkelte historiske tilføjelser) gives på planche III«. Blandt de »historiske tilføjelser« var en punktering af (den senere) kanals løb.

Om dette kort skriver Engelstoft senere: »Fra året 1717 forefindes i det forrige rentekammers samling et højst elegant tegnet situationskort over Odense og omegn (Titlen in blanco), hvoraf her på Pl. III gives en formindsket lidt udvidet kopi for at vise vandforholdene især norden for Odense, som de vare i forrige århundrede. Derimod er byen selv i uformindsket målestok kopieret på Pl. IV, da denne grundtegning findes udført med så megen omhu. Vistnok er den ikke ganske uden fejl, navnlig ved Provstegården og Rosenbækkens løb, men i henseende til åen og broerne over samme er den af høj interesse og giver nogle smukke afbildninger af en del bygninger, blandt hvilke St. Hans Kloster for sidste gang og Frøkenklostret for første gang her ere fremstillede«. Kortet findes nu i Landsarkivet for Fyn.

Om kortets oprindelse og formål kan Engelstofts antagelse i høj grad underkastes tvivl. Selve årstallet må umiddelbart vække formodning om, at formålet har været at registrere de arealer, som der kunne være tale om at udlægge til ryttergods.

Denne formodning bekræftes af et kort, som opbevares i Hærens Arkiv, og som i det væsentlige er identisk med kortet i Landsarkivet. Kortet indgår i det såkaldte De Feignets Atlas.

Titelbladet til de Feignets Atlas. (Hærens Arkiv.)

Joseph Carl Julien de Feignet (1698-1771) havde været i østrigsk krigstjeneste, men blev i 1743 tilknyttet Fortifikations-Etaterne (Fæstningsvæsenet) i Holsten, hvis chef han blev i 1755. Ved Ingeniørkorpsets oprettelse i 1763 blev han chef for dette. Hans søn Joseph Ignatius opvoksede i Holsten og begyndte i 1753 sin militære løbebane her. Ved Ingeniørkorpsets oprettelse blev han kaptajn i dette, men døde i en ung alder 1769.⁵

I Holsten samlede Joseph Ignatius de Feignet tegninger over samtlige kongelige danske, norske, slesvig-holstenske og oldenborgske fæstninger, byer, forter, citadeller og topografiske kort dels i originaler og dels tegnet efter autentiske kopier. Første bind af hans atlas er dateret Rendsborg

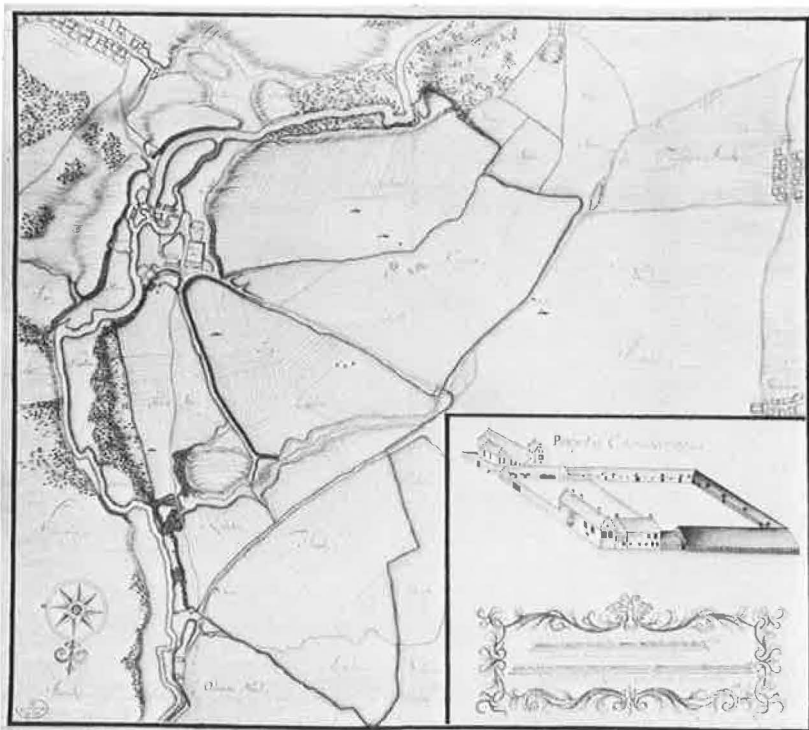

Jürgen Themsens kort over Odense og omegn 1717. Efter originaltegning i de Feignets atlas, Rendsburg 1761. (Hærens Arkiv).

1761. Situationskortet over Odense erhvervede han fra Ingenieur Major Themsens dødsbo den 16. oktober 1756.

Jürgen Themsen var i 1729 blevet udnævnt til Ingeniør-kaptajn og blev i 1748 major af Fortifikations-Etaterne. Han afskedigedes i 1755 og døde et halvt år senere. J. Themsen er den, der har udarbejdet Odense-kortet, hvilket fremgår af dets titel, som er: Grund Risning af Odense Stad udi Fyen med dessen omliggende Lycker, eller Marker. Såvel de til St. Hans- og St. Knuds-Clostre: som Staden tilhørende Marker. Hvilcke efter Ordre fra de Committerede Herrer udi Relutions Commissionen der Samme-steds in Anno 1717 er opmaallet og udi denne Plan bragt og forfærdiget af J. Themsen.«

De to kort er tydeligvis tegnet af den samme person. Kortet i Hærens Arkiv er dog noget omhyggeligere udført, og kortet i Landsarkivet for Fyn

Jürgen Themsens kort over Christiansdal 1718. Efter originaltegning i Nationalmuseet.

kan tænkes at være et første udkast. Sidstnævnte kort indeholder dog en fornem kartouche omkring målestokken i kortets nederste højre hjørne, medens en sådan mangler på kortet i Hærens Arkiv.

Foruden de ovennævnte arealer blev også Kristiansdal (det tidligere Dalum kloster) inddraget under rytterdistriktet, idet relutionskommissionen i marts 1718 henvendte sig til overkrigssekretær Gabel, som var svigersøn af ejeren, enken efter Diderik Schult, Armgaard Sophie von Gabel. Da kongen den 26. juni 1718 havde godkendt en købekontrakt, fandt der umiddelbart derefter en synsforretning sted.⁶

I Nationalmuseets Arkiv opbevares et kort over Kristiansdal og omliggende jorder, bl.a. dele af Hunderup og Sanderum. Kortet er fremstillet af J. Themsen i 1718 og er i samme teknik som J. Themsens kort over Odense og omegn fra 1717.

Det er ejendommeligt ved at have nord nedad. I nederste højre hjørne er indsat et prospekt af Kristiansdals hovedbygninger og Dalum kirke. Målestokkene herunder er omgivet af en kartouche, som minder meget om den i landsarkivets eksemplar af Odense-kortet.

Kortet må formodes at være bestilt af relocationskommissionen, og det er sandsynligt, at det har været brugt ved synsforretningen og de øvrige forhandlinger om kronens overtagelse af gården. Det endelige skøde blev dog først udfærdiget i 1722.

Om kaptajn Themsens virksomhed i forbindelse med indretning af rytterdistriktet kan vi læse i Jordebog for Odense Købstad 1890, hvor det efter en beskrivelse af Vognmandsløkken hedder:

Gårdene ved Bolbro og Snapind forblev uden for Forhandlingen 1720.

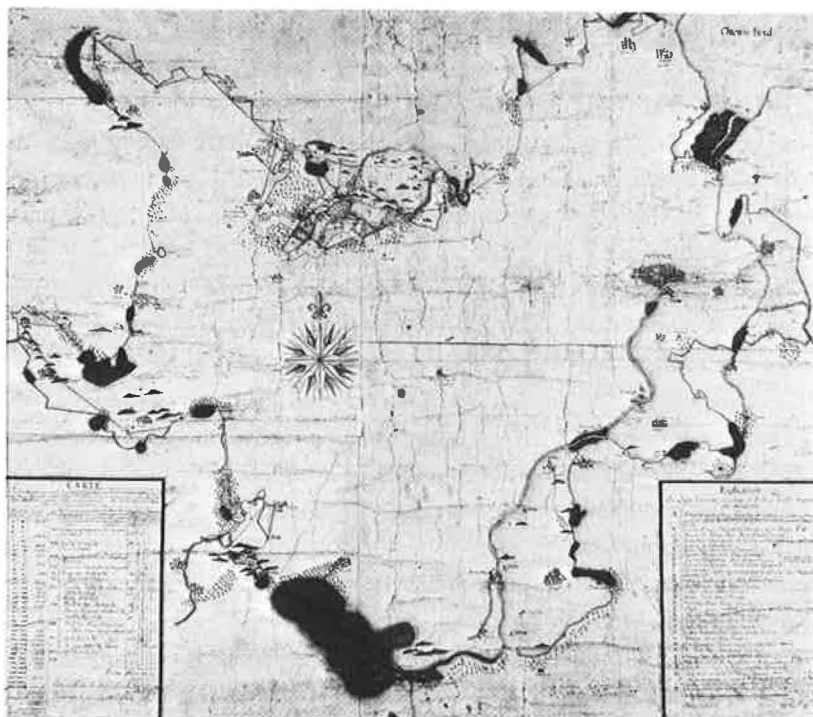
Hvad der af byens gamle jord savnes i denne fortegnelse over de udlagte marker var umiddelbart forud afgivet af byen til forstørrelse af de på den tid oprettede rytterkobler ved Odense og sammenlagt med Aaløkken, som hørte til St. Hans Kloster. Efter nøjagtig opmåling af landmåler, *kaptajn Thomsen*, udgjorde de arealer, som afgaves af byen: . . . (Thomsen må her være en skrivefejl for Themsen).

Og nu tilbage til det kort over Langesø og omegn fra 1736, som Nør-lund omtaler. I Årbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, 1924 er side 345 gengivet et »Kort fra 1736 over Langesø og Omegn«. Her bruges kortet i en artikel om Langesø's bygningshistorie af H. Berner Schilden Holsten som dokumentation for, at rigskansler Antonius Bryskes Langesø fra 1554 har ligget på samme sted som det nuværende.

Antonius Bryskes Langesø var en herreborg i stil med Hesselagergård. Den fik dog ikke nogen lang levetid. I 1684 erhvervedes Langesø af Adolf Hans Holsten, som erstattede Bryskes herreborg med en ny bygning, som måske var af bindingsværk. Det er denne bygning, som med signatur er angivet på kortet fra 1735. Den nuværende hovedbygning er først opført i årene 1774-78.

Den nævnte gengivelse i Historisk Samfunds Årbog 1924 er imidlertid kun et lille udsnit – i lidt formindsket mål – af et kort på Langesø Gods, som måler ca. 96 cm i højden og 108 cm i bredden.

Kortet er forsynet med en målestok på $\frac{1}{2}$ mil., som er 13.2 cm, hvilket svarer til et målforhold på ca. 1:30.000.

Adolf Fr. Møllers kort over Det fynske Rytterdistrikt. Efter originaltegning på Langesø Gods.

Forklaringen på kortet står i to felter i folioformat (33 × 22 cm). På feltet i nederste venstre hjørne står først kortets titel, som er:

Carte

Over Deris Kongl: May^s nye indrettede Rytterdistrikt og høystbemelte Hans Majestet's Vildbanes indpæling udi samme på Fyen, som allernaadigst er bevilget at optages i Circumference til oplysning om hvad Hartkorn af Hans May^s Ryttergods ved samme Wildbanes indpæling er udelugt, med følgende Forklaring.

Herefter følger et skema med beregning fra pæl til pæl af det hartkorn af ryttergodset, som lå uden for vildtbaneafmærkningen.

Som Nota er angivet, at »Det røde betegner Deris Mayest Wildbane-Skæl, det gule Proprietairernes« (d.v.s. de private ejeres).

CARTE

Oversigt over de fem indrettede Rytter District og højtideligste Hans Majestæts Villbanes indpæling udi søn-
me i Fyen, som allernaadigst er bevilget at optages i Circumference til oplysning om hvad Skattekort af Hans Majestæts Rytter-
Sels ved samme Villbanes indpæling er indløst, med følgende Forklaring. Nota. Det røde betegner Doris Majestæts
Villbane. Det gule Proprietariens

Nummer af det ude- løste Sels kort til 22 det udsat.	Qvadrat Aeder.	Titel	Proprietarius
I	20268	Titel herafst efter den sig forevriste af Hr. Cammer Raad og Amtsrådherre Løve Jørgen og Hr. Regimentsfører Caspar Jørgen se ihertereds Contract, af des nye Landmaalings Material og Aars Ardelegen efterbevarede Skattekort, som ligeledes fra Villbanen er udeløst.	Kongens Sels Skattekort Skattekort
II		VIII Sverrupgaards grunde, Selvsjergods, med Mølle, Ager og Eng, samt Søovfagel	14 7 2
III		XXIV Niøng Sogn. Summerup Bye	52 2 1
IV	186868	Proprietarie Strøegods	38 2 1
V		XXXVIII Fangel Sogn og Bye med Tørrup og Esmose, tillige med Hospital Selsket	177 5
VI	50656	XXIX Proprietarie og Strøegods tillige med Anneegaarden	38 6 1
VII	78970	XL Stenløse Sogn. Svendstrup Bye	68 1 1
VIII	50840	XLI En Kirke Jord, til Søbysjøgaard	4 3
IX		XLII Dalum Sogn. Kiallesøe Bye med Tørrup	200 3 1
X	8736	Pastors Anneegaard	2 5 2
XI		XLIII Seeden, Helmes Enge	1 7
XII	3400	XLIII St. Knuds Sogn. Hunderup Bye	130 1 1
XIII		Rodegaard Selvsjergods under Ottense Bye	6 4 1
XIV	58258	XLIV Wer Frue Sogn. Egebye	103 1
XV	44067	XLIV Fraude Sogn. Blangfred Løbsgaard, tillige med Møllen, Ottense Hospital tilhørende	21 7
XVI	6456	XLV Højum Sogn og Bye	124 5 1
XVII	72572	Proprietarie Sels til Sverrupgaard	9 4 3 1
XVIII	48346	XLVI Lyndelse Kirke Jord	2 2 1
XIX	71352	XLVII	
XX			
XXI			
XXII	6928		
XXIII			
XXIV	4680		
XXV	46800		
XXVI	121656		
XXVII	129824		
XXVIII	51844		
XXIX	75088		
XXX	29364		
XXXI	9360		
XXXII	14280		
XXXIII			
XXXIV	36512		
XXXV			
XXXVI	74736		
Summa 1461891			
Sverrupgaards grunde 101086			
Rest 1360805			
Titel herafst efter Proprietarius af Sverrupgaards grunde, som i 1772 er indløst			
Sels kort vedkommer sig 2000 1/2			
Titel herafst efter Proprietarius af Sverrupgaards grunde, som i 1772 er indløst			
Sels kort vedkommer sig 2000 1/2			

Summa 1461891 28 1

Konocens Skattekort. Et Tinde Et Hundrede
Proprietariens Skattekort, Fire Indstive og Fire

Titelfelt og skema over dele af ryttergodset, som lå uden for vildtbanen. Fra Adolf Fr. Møllers kort på Langesø Gods.

Feltet i nederste højre hjørne er en signaturforklaring med teksten:

Explication

Over Langesø Enemærker som grændser til Wildbane Skællet, betegnende efter Alphabetet:

Herefter følger en liste over de forskellige enemærker (d.v.s. grænseområder med forskellige rettigheder fx. jagtret på).

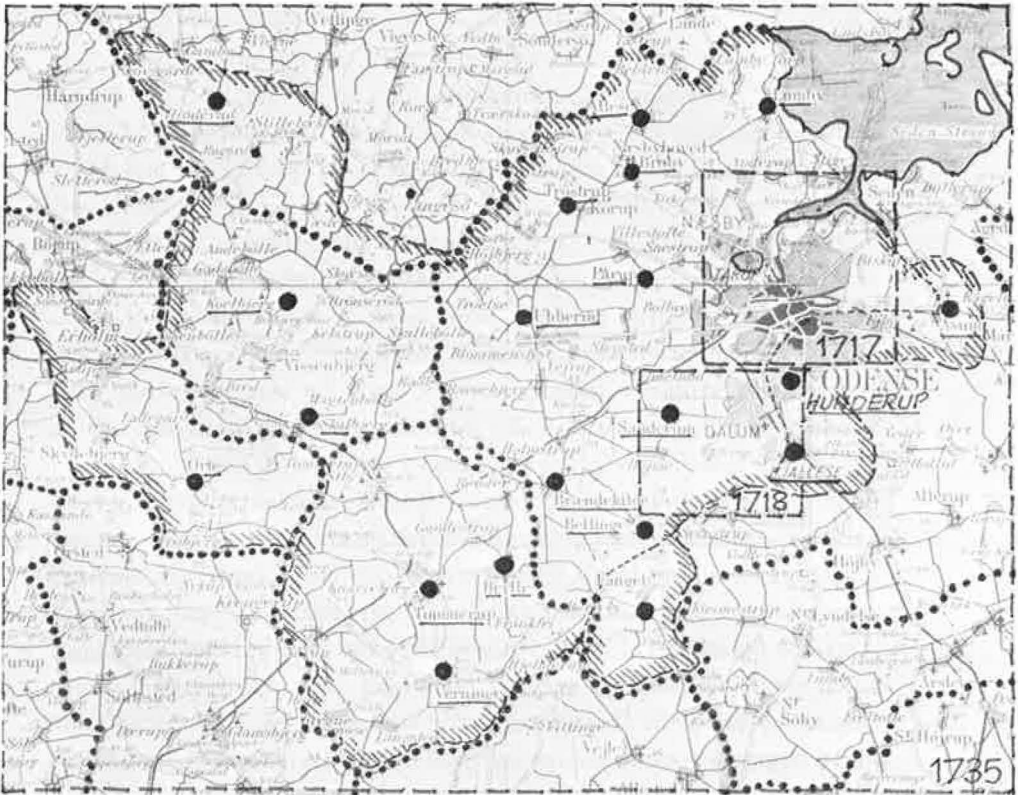
Langt de fleste af de nævnte enemærker tilhørte oberst Holsten, d.v.s. oberst Godske Ditlev Holsten, som fra ca. 1700 til sin død 1745 ejede Langesø. Nederst i titelfeltet er kortet underskrevet: Ottense den 28. januar 1735 delinea vit A. F. Møller.

Uden for felterne er nederst på kortet noteret: Produceret (d.v.s. fremlagt) i Commissionen i Odense den 28. januar 1735.

Kortet viser:

1. Grænsen for det fynske Rytterdistrikt, således som det af Reluitions-kommissionen var blevet indrettet i årene 1717-1722. Distriktet omfattede hele den del af den nuværende Odense kommune, som ligger nordvest for Odense, endvidere de nuværende Tommerup og Vissenbjerg kommuner, Skydebjerg og Orte sogne i Årup kommune samt kongsgården Rugårds jorder. Sydvest for Odense Å omfattede distriktet landsbyerne Åsum, Ejby, Hunderup, Hjallese og Fangel.
2. Vildtbaneafmærkningen med 47 pæle angivet med romertal.

Afmærkningen af kongens vildtbane er ældre end 1735. Muligvis er den første indpæling sket allerede 1691. Efter udvidelsen af rytterdistriktet efter 1717 er den 7. november 1720 tinglyst et dokument om afmærkningen, hvori det hedder: »Saasom Hans Kongel. May^{ts} under Datto dend 25de Hujus indeværende Aar, Allernaadigst har anbefalet, os, at indpæle Wildbahnen, udi det nye indrættede Destrict Ryttergods herudi Fyen«. Herefter følger en fortegnelse over, hvor de 47 pæle står. Dokumentet er underskrevet i Rentekammeret den 24. august 1720. De nævnte 47 pæle svarer efter beskrivelsen nøje til de 47 pæle, som er angivet på kortet. Vildtbanen fulgte ikke rytterdistriktets grænse helt nøjagtigt, navnlig ikke mod sydøst, hvor vildtbanen fulgte Odense Å. Der blev derfor foretaget en registrering af de dele af ryttergodset, som

På et nutidskort over Odense og omegn (udsnit af Geodætisk Instituts kort over Fyn i 1:200.000) med den kommunale inddeling pr. 1. april 1970 er angivet den omtrentlige udstrækning af de omtalte kort over Det fynske Rytterdistrikt (1717, 1718 og 1735). Med skraveret bræmme er angivet grænsen for rytterdistriktet og med sorte prikker beliggenheden af de 20 »rytterskoler« i området.

lå uden for vildtbanen, delt op i gods, der tilhørte kongen, og i arealer, der var i privat eje.

3. Langesø m.fl. enemærker.

Enemærker (af oldnordisk endamerki, yderste grænse) var jordegods, der tilhørte en enkelt ejer og ved afmærkning (hegn, gærde, stensætning) var afsondret fra landsbyjorderne.

Om afpælingen af Vildtbanen ved Langesø opstod der en langvarig proces mellem oberst Holsten og kronen (repræsenteret ved overførster og Wildmæster Hans Bachmann). Sagen er indført i en foliant på 1811

sider. Kommissionen, som behandlede sagen, afsagde dom den 11. oktober 1736. Ved et møde i kommissionen den 28. januar 1735 har det her omhandlede kort været fremlagt. Sagen endte ved Højesteret den 19. december 1737.⁸ Der er dog grund til at tro, at kortet er ældre end de påførte datoer. Man ville næppe i 1735 betegne området som kongens »nye indrettede rytterdistrikt«. En sådan omtale var derimod naturlig i 1720, jfr. ovennævnte tinglysningedokument. Det forekommer derfor ikke usandsynligt, at kortet med det venstre felt er tegnet allerede o. 1720, medens det højre felt samt en række enkeltheder omkring Langesø kan tænkes at være tilføjet under processen, hvor det som nævnt har været fremlagt den 28. januar 1735. Til støtte for denne antagelse kan udover det logiske heri fremføres, at indholdet i de to felter nok synes at være skrevet af den samme person, men skriften i de to felter afviger dog tydeligt fra hinanden, således at det venstre felt er smukkere og mere omhyggeligt skrevet end det højre. På kortet er landsbyerne langs rytterdistriktets grænse angivet skematisk med signatur for gårdene, som bygninger med 2 skorstenene og således at langsiderne er røde for de bygninger, som ligger inden for rytterdistriktet, medens bygninger uden for distriktet samt i Odense by har hvide langsider og røde tage. Herregårde er vist som lidt større bygninger med vinduer og vindfløje på gavlene, men med kun 1 skorsten.

Bygningerne inden for Langesø's enemærker er påfaldende mere sjusket tegnet end de øvrige bygninger, sammenlign fx. Mored (Morud) og Taagerod (Tågerud) med Wæde (Væde) og Trøstrup.

Langs rytterdistriktets grænser er vist en del topografiske enkeltheder som f.eks. landsbyer med påskrift af navn. En del skove er på kortet farvelagt med grønt og fremtræder derfor i den fotografiske gengivelse som sorte klatter. Desuden er vist Odense købstad, betegnet Ottense og birkettinget i Ravnebjerg, men ellers er der ikke inden for selve området angivet topografiske enkeltheder af nogen art.

Kortet var i tidens løb blevet temmelig medtaget, men er nu blevet opklæbet og indsat i glas og ramme. Det hænger sammen med andre kort, bygningstegninger og haveplaner i slottets sydlige sidefløj.

Af kortet findes en genpart, som formentlig også er tegnet af A. F. Møller. Genparten er i familiens eje.

Man kan måske undre sig over, at ikke nogen af eksemplarerne i sin tid

er blevet leveret tilbage til relocationskommissionen og dermed måske være kommet til opbevaring i Landsarkivet for Fyn sammen med akterne om rytterdistriktet.

Efter titlen »Carte over *Deris* Kongl: Mays . . .« tilhørte kortet kongen, men relocationskommissionen må have skønnet, at med højesteretsdommen om vildtbaneafmærkningen ved Langesø var kortets aktuelle værdi bortfaldet, og at det derfor var unødvendigt at opbevare det sammen med sagens øvrige akter.

Jürgen Themsens tre kort og de to Langesø-kort kan anses for at være forløbere for Chr. Willars kort over de andre rytterdistrikter og fortjener at få deres plads i rækken af karakteristiske bidrag til Danmarks kortlægning.

Henvisninger:

1. N. E. Nørlund, Danmarks Kortlægning, Første Bind, København 1942, s. 57.
2. Salmonsens Konversations Leksikon, 2. Udg. København, 1926, XX, s. 651.
3. Det fynske Ryttergods, Landsarkivet for Fyn.
4. C. T. Engelstoft, Odense Byes Historie, 2. Udg. 1880, s. 359.
5. V. E. Tychsen, Fortifikations-Etaterne og Ingenieurkorpset 1684-1893, København 1893, s. 27 og 31.
6. Dalum Sogns Historie ved Jacob Hansen og Knud Mortensen, udg. af Dalum Kommune 1961, I. bind, 2. del, s. 306 ff. og s. 317 ff.
7. F. Hjort, Bågegård, Bidrag til Det fynske Ryttergods' og Rytterskolernes Historie i: Årbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, X. årg. 1922, 3. binds 1. hefte, s. 1 ff.
8. Smst., s. 6.
9. J. P. Trap, Danmark, V. udg. Odense Amt, bind V, 1, s. 392 og Langesø af H. Berner Schilden Holsten i: Danske Slotte og Herregårde, anden udg. bind 9, Nordvestfyn, København 1965, s. 259 ff.